https://doi.org/10.53656/bel2026-3s-7

ДВОЙНИЦИ И ИДЕНТИЧНОСТ (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ХОФМАНОВАТА ПРИКАЗНА НОВЕЛА „ПЯСЪЧНИЯ ЧОВЕК“ И РАЗКАЗА НА ВЕЛИЧКА НАСТРАДИНОВА „ГОСПОЖИЦА ВЕЩИЦАТА“)

Илия Точев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Филиал „Любен Каравелов“

Резюме. Статията има за цел да открие интертекстуалната връзка между два разказа, написани в различни епохи: „Пясъчния човек“ от Е. Т. А. Хофман и „Госпожица Вещица“ от Величка Настрадинова. Става дума за образа на двойника, който се появява и в двата текста, но функционира по различен начин. В разказа на Хофман двойникът създава усещане за нещо зловещо, докато в произведението на Настрадинова той е представен в по-положителна светлина. Въпреки това нейната интерпретация е проблематична, тъй като текстът повдига труден етичен въпрос.

Ключови думи: разказ; двойник; идентичност; зловещо; етика

1. Двойничеството в разказа „Госпожица Вещицата“ на Величка Настрадинова

Разказът „Госпожица Вещицата“ на Величка Настрадинова дава заглавието на едноименния ѝ сборник от 1976. Средищното място на този текст в творчеството на авторката е подчертано още веднъж и чрез по-нататъшното му включване като вставен разказ в романа „За змейовете и вампирите, за Марта, за потомството“ (в рамките на втора глава – „Гоненията на чортелеците“).

В систематичното изследване „Детска литература (1944 – 1989)“ от Петър Стефанов и Ана Костадинова четем, че сборникът „Госпожица Вещицата“ (впрочем заглавието е погрешно посочено като „Госпожа Вещицата“), заедно с „Белите на доктор Беля“ от същата авторка е пример за неумението да се прокара разграничение между фантастична и научнофантастична литература: поне такова звучене има формулировката „редица български автори не правят разлика между фантастично и научно-фантастично“[1] (Stefanov & Kostadinova, 2024, p. 525).

Авторите се основават на статия от Владимир Тороманов в „Литературна мисъл“, където твърдението е изказано, без да остава усещането за упрек спрямо авторката: „голяма част от българските автори не правят строго разграничение между фантастично и научно-фантастично“ (Toromanov, 1988, p. 31). За Величка Настрадинова е казано, че при нея „се наблюдава включването на произведения с научнофантастичен и на други с приказен или дори с реалистичен характер“ (пак там). Това взаимопроникване на фантастично, приказно и реалистично е особено характерно и за Хофмановата новелистика: „Хофман създава своя двуизмерен приказен свят, в който фантастичното и реалното взаимно се проникват“ (Slavova, 1999, p. 9).

Вече мотивираното важно място на посочения разказ в творчеството на Величка Настрадинова, както и най-общите типологични сходства на творческия ѝ свят с този на Хофман ни дават основание да спрем интерпретаторското си внимание именно върху този текст и да се опитаме да го четем в съпоставителен план с Хофмановата приказна новела „Пясъчния човек“. Като оставим настрана някои все пак набиващи се на очи сходства между иначе отдалечените във времето автори (на преден план например изпъква музикантската проблематика – напомняме, че Величка Настрадинова е професионално свързана с музиката като изпълнител и преподавател, както и епизодично мяркащият се в разказа черен котарак), съпоставката между двата текста ще бъде основана върху общия за тях мотив за двойничеството. Този мотив извеждам като централен за текста на Величка Настрадинова.

Първата поява на двойници в разказа е по време на погребалното шествие, на което героят разказвач попада. Това същевременно е и началната характеристика на героинята, представена косвено чрез думите на случаен минувач: „млада и красива жена“, „доктор по биология и професор психиатър“ (Nastradinova, 1976, p. 63), занимаваща се с крайно смели и необичайни опити. Успоредно с това образът на покойницата се свързва и изравнява с тайнственото видение за умиращата кралска дъщеря, което изпълва фантазиите на героя разказвач. В края на погребалното шествие героят вижда същата жена, загадъчно усмихната, сякаш подиграваща се със смъртта. Първоначалното допускане на героя, че става въпрос за сестри близначки, ще бъде опровергано по-нататък в хода на разказа: всичко се оказва хитро скроена от вещицата машинация („обработих един труп тъй, че да добие пълна прилика с мен, и го оставих в лабораторията си, като инсценирах нещастен случай при експеримент“, Nastradinova, 1976, p. 68). Експериментите на тази рационализирана вещица и оприказнена представителка на науката са свързани именно с преобразуването на непълноценни индивиди в съвършени личности, копиращи модели от световното изкуство: на музиканта предстои да срещне в плът и кръв бленувани красавици, сякаш слезли от платната на великите майстори на четката (иначе казано, той ще се срещне с двойниците на жените, изобразени на картините).

Скритата цел на вещицата е насочена обаче към облагородяването на човешките мисли. Тя е убедена (подобно на елините), че красивата външност съответства на красива душевност[2]. Оттук е логично да се допусне, че моделирайки мисловния свят на човека, ти променяш и външния му облик. Тези иначе благородни цели водят до формулирането на болезнен етичен казус: имаш ли правото да изтриеш нечия идентичност, колкото и лишена от стойност да ти се струва, за да създаваш фабрично гении? Този въпрос си поставя героят разказвач в рамките на вътрешния си монолог. Госпожица Вещицата твърди, че всяка мисъл оставя следи по лицето на човека. При това героят разказвач възразява: „А вие, като заличавате белезите от мислите на своите „опитни зайчета", не смятате ли, че изтривате и нещо, което никога не се е срещало в природата? И най-грубият и прост човек може поне веднъж да измисли нещо необикновено" (Nastradinova, 1976, p. 73).

Госпожица Вещицата намира контрадовод: на своите експерименти тя подлагала само хора, които никога не са били измисляли нещо оригинално и които така и така са били осъдени на смърт. Разказвачът, изглежда, е удовлетворен от иначе съмнителната доказателствена сила на този аргумент. Изобщо прави впечатление нестандартното виждане на героинята за хуманността на човечеството, което отхвърля опитите ѝ като неетични – за нея тази хуманност е фалшива. Опитите на Госпожица Вещицата са обвързани с известна форма на насилие. Тя е изненадана, когато узнава, че и най-пропадналите хора не биха се отказали от идентичността си, за да бъдат подменени с Шекспир, Айнщайн, Хера или Херкулес (Nastradinova, 1976, p. 72). Затова тя била принудена да действа против волята им – все пак науката иска жертви. Цялата тази спорна социална философия на Госпожица Вещицата е подозрително близка до доктрината на евгениката, която е несъвместима с основни етични принципи: „Животът е ценност, защото предполага значение и стойност за всеки отделен индивид [...]. Един живот е една ценност, при това огромна ценност, която в никакъв случай не позволява посегателства" (Neshev, 1995, p. 245). Описаният етичен казус съвсем не измъчва Госпожица Вещицата. От нейна гледна точка създаването на такъв по съществото си изкуствен човек е безусловно положително дело. От друга страна, нейните хомункулуси, също както и Гьотевия[3], обитават затворено пространство (поне засега). Невъобразимо би било какво ще се случи, ако излязат от границите на дома на госпожица вещицата.

2. Аспекти на двойничеството в Хофмановата новела „Пясъчния човек"

Нека сега с помощта на Хофмановата новела „Пясъчния човек" да разсъждаваме върху това как изглеждат двойниците през Романтизма и каква е тяхната същност. Като двойници в новелата можем да определим следните групи герои: 1) стария адвокат Копелиус – търговеца на барометри Копола (тук връзката е ясно маркирана – името почти не е изменено, а само е добило италианско звуче-

не); 2) бащата на Натанаел – професор Спаланцани (и двамата си сътрудничат с демонично същество, съответно Копелиус и Копола; и в двата случая взаимодействието между двамата завършва с нещастен случай – бащата на Натанаел губи живота си при експеримент, а професор Спаланцани е ранен при схватка с Копола; 3) Клара – Олимпия, които могат да бъдат разглеждани като разцепване, разрояване на обекта на любовното чувство. За мен сега от значение ще бъде третата двойка герои.

Клара и Олимпия са двата обекта на любовното чувство на Натанаел, при което Клара е оригиналът, а Олимпия – изкуственият двойник. Преди появата на Олимпия Натанаел е влюбен в Клара, но разминаването между тях е предпоставено от нейната приземеност и хладна разсъдъчност, противопоставени на неговата поетическа екзалтираност. Оправданото равнодушие, с което Клара посреща скучните художествени опити на любимия си, ги отчуждава допълнително един от друг. Стихотворението на Натанаел, съдържащо сякаш мрачно пророчество за финала на новелата, буди рязкото неодобрение на Клара, а после следва най-големият разрив между двамата. Именно тогава той се обръща към любимата си с все още необяснимата реплика: „Бездушен, проклет автомат!“ (Hoffmann 2001, p. 241). Трезвостта на Клара Натанаел възприема като бездушие и лишеност от възвишени чувства.

Следващият епизод е маркиран от появата на Олимпия. Натанаел има възможност да я наблюдава отдалеч, да прецени обективно красотата ѝ, но нищо повече. Отношението на Натанаел към Олимпия се променя едва след като поглежда към нея през далекогледа, закупен от търговеца Копола. Именно наблюдавана през тази оптика, Олимпия се превръща в обект на любовното чувство. Вълшебният далекоглед очевидно замъглява взора и обективната преценка на Натанаел. Сякаш единствен Натанаел не възприема излъчването и държанието на Олимпия като „лихо“ (както оригинално и загадъчно е предадена трудно преводимата дума unheimlich в превода на Тодор Берберов). За него остава без значение нейната скованост, както и движенията ѝ на навита кукла. Същевременно живата истинска Клара в заслепението си той възприема като изкуствена (както проличава от цитираната по-горе реплика за бездушния автомат, която едва сега добива своя истински смисъл).

Търговецът Копола се оказва изкривен образ на вълшебния помощник от приказките, защото вълшебният предмет, с който снабдява героя, всъщност го тласка към гибел.

3. Обобщение на наблюденията. Изводи

Ако за романтизма всички тези оживели кукли и роботи са уродлива деформация и деградация на човешкото („те обезобразяват, губят същността, „сваляг“ своя субект на по-ниско равнище“ – Stoyanov, 1988, p. 369), Госпожица Вещицата облагородява своите обекти. При нея няма риск опитът да излезе

извън контрол и творението да се обърне срещу създателя си (мотив, познат от „Франкенщайн“ на Мери Шели); в нейния случай пречките идват отвън, от недобросъвестни хора, които биха искали да злоупотребят с резултатите от нейните опити.

Към края на разказа читателят узнава, че всичко, прочетено досега, е произнесено в присъствието на психиатри. Подобен похват впрочем използва Светослав Минков в разказа си „Човекът, който дойде от Америка“: цялото повествование се оказва дневникът на един обезумял човек. Минковият разказ също е фокусиран върху мотива за двойничеството, но той го разработва в по-традиционно романтическия смисъл: непълноценният двойник измества оригинала. Разказът на Величка Настрадинова затваря своята кръгова композиция чрез повторната фиктивна смърт и повторното фалшиво погребение на Госпожица Вещицата, утвърждавайки, че прогресивният човешки дух е несломим („Не е възможно търсещият човешки дух да бъде погребан“ – Nastradinova, 1976, p. 84). Величка Настрадинова се опитва да придаде на образа на двойника различно и по-позитивно тълкуване, сравнено с това на Хофман от новелата „Пясъчния човек“ – при нея двойниците най-малкото не са unheimlich; тяхната намеса не води до гибел, а до нов живот, макар и с подменена идентичност. От друга страна, читателят няма как да е напълно убеден от тезата на Госпожица Вещицата, че е оправдано да жертваш нечия личност, за да създадеш изкуствен гений или красавец/красавица. Въпросът остава: не се ли превръща науката във форма на съвременно вещерство, когато бъдат потъпкани етичните граници? Винаги ли при раждането на изкуствения човек присъства и дяволът (както е в Гьотевата сцена от втората част на „Фауст“)? Чрез своя образ на вещицата учен Величка Настрадинова дава свое разрешение на проблема за „тревогата от хюбриса на науката“ (Nikolchina, 2022, p. 16). За нея ученият има право на всякакви смели експерименти, без оглед на традиционно схващаната етика, стига целите му да са благородни. Нейната вещица не е клишираният образ на деформиран от рационалното учен, затова е имунизирана от хюбрис: тя е нестандартна сплав между разсъдъчност и поетичност (сякаш съвместява в една личност толкова противоположните характеристики на Клара и Натанаел). Доколко тезата за относителността на етичните норми е убедително защитена в конкретния разказ, остава спорно, но неоспоримо е, че героинята ратува за наука, основана на нова нравственост, освободена от схематични и формални етични предписания, обогатена от приказното, магичното и поетичното.

Благодарности и финансиране

Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGeneration EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект № BG-RRP-2.004-0001-C01.

БЕЛЕЖКИ

1. Запазвам изписването, както е дадено в оригинала, макар и да не съответства на книжовноезиковата норма, за да не изменям цитата.
2. Впрочем Хофман, за разлика от Виктор Юго например, по-скоро не приема единството „красива душевност/грозна опаковка“. В „Малкият Цахес, наречен Цинобър“ той „се разделя с романтическите илюзии, че грозното може да бъде облагородено и превърнато в красиво чрез грижите на изкуството“ (Cherpokova, 2001, p. 538). В своя разказ Величка Настрадинова сякаш все още вярва в тази романтическа илюзия, обвързвайки надеждите си вече със силите на разума и науката.
3. За сравнение прилагаме думите на самия Хомункулус от Гьотевия „Фауст“: „Естественото плаче за простор, / изкуственото расне във затвор“ (превод на Валери Петров).

ЛИТЕРАТУРА

Настрадинова, В. (1976). *Госпожица Вещицата*. Народна младеж – издателство на ЦК на ДКМС.

Нешев, К. (1995). *Етика*. Софи-Р (второ издание).

Николчина, М. (2022). *Бог с машина. Изваждане на човека*. ВС Пъблишинг ООД.

Славова, М. (1999). *Метаморфози на приказното*. МАКРОС 2001.

Стефанов, П. & Костадинова, А. (2024). *Детска литература (1944 – 1989)*. Абагар.

Стоянов, Ц. (1988). *Съчинения в два тома. Том втори. Отчуждението*. Български писател.

Тороманов, В. (1988). Поглед към българската научна фантастика за деца и юноши в началото на 80-те години. В: *Литературна мисъл*, (2), 28 – 35.

Хофман, Е. Т. А. (2001). *Märchennovellen. Приказни новели*. Летера.

Черпокова, С. (2001). За Е. Т. А. Хофман и неговото творчество. В: Хофман, Е. Т. А. *Märchennovellen. Приказни новели*. Летера.

Acknowledgements and Funding

This study is financed by the European Union-NextGenerationEU, through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project № BG-RRP-2.004-0001-C01.

REFERENCES

Nastradinova, V. (1976). *Gospozhitsa Veshtitsata*. Narodna mladezh – izdatelstvo na TSK na DKMS. [in Bulgarien]

Neshev, K. (1995). *Etika*. Sofi-R (vtoro izdanie). [in Bulgarien]

Nikolchina, M. (2022). *Bog s mashina. Izvazhdane na choveka*. VS Publishing OOD. [in Bulgarien]
Slavova, M. (1999). *Metamorfozi na prikaznoto*. MAKROS 2001. [in Bulgarien]
Stefanov, P. & Kostadinova, A. (2024). *Detska literatura (1944 – 1989)*. Abagar. [in Bulgarien]
Stoyanov, Ts. (1988). *Sachinenia v dva toma. Tom vtori. Otchuzhdenieto*. Balgarski pisatel. [in Bulgarien]
Toromanov, V. (1988). Pogled kam balgarskata nauchna fantastika za detsa i yunoshi v nachaloto na 80-te godini. In: *Literaturna misal*, (2), 28 – 35. [in Bulgarien]
Hoffmann, E. T. A. (2001). *Märchennovellen. Prikazni noveli.* Letera. [in Bulgarien]
Cherpokova, S. (2001). Za E. T. A. Hoffmann i negovoto tvorchestvo. In: E. T. A. Hoffmann. M*ärchennovellen. Prikazni noveli.* Letera. [in Bulgarien]

DOPPELGANGERS AND IDENTITY (ON HOFFMANN'S *THE SANDMAN* AND VELICHKA NASTRADINOVA'S *MISS WITCH*)

Abstract. This paper aims to find the intertextual connection between two short stories written in different periods: *The Sandman* by E. T. A. Hoffmann and *Miss Witch* by Velichka Nastradinova. It is the figure of the double that appears in both texts but functions in different ways. In Hoffmann's story the double creates the sense of something uncanny whereas in Nastradinova's work it is presented in a more positive aspect. However, her interpretation is problematic, as the text raises a difficult ethical question.

Keywords: short story; doppelganger; identity; uncanny; ethics.

✉ **Iliya Tochev, Assist. Prof.**
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Branch "Lyuben Karavelov"
Kardzhali, Bulgaria
E-mail: ilia.tochev@uni-plovdiv.bg